Ф.Г.Турченко

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ І СУЧАСНІСТЬ
(До 130-річчя з дня народження і 80-річчя трагічної смерті)

Життя Миколи Міхновського – героя запропонованої читачу статті, припадає на злам історичних епох – останні десятиліття XIX – першу чверть XX ст. Він народився 31 березня 1873 р., а трагічно загинув 3 травня 1924 р., проживши трохи більше 51 року. На ці роки біографії Міхновського випало піднесення українського національно-визвольного руху, який переріс в Українську революцію і привів у січні 1918 р. до проголошення незалежності України. Але, разом з тим, в останні роки свого життя Міхновський став свідком поразок Української революції, в результаті яких була втрачена державність. Ці поразки, зрештою, стали причиною його передчасної смерті.

Міхновський був не лише учасником бурхливих подій, але й сучасником, однодумцем чи опонентом видатних українських політиків, військових, мислителів, діячів національної культури, вчених, які діяли на авансцені національно-політичного життя на початку XX ст. У кожного з них був власний життєвий шлях і своя дорога до національної ідеї, кожен з них у міру розуміння життя і своїх можливостей боровся за визволення українського народу.

В численних статтях і монографіях, присвячених цим людям, прийнято звертати головну увагу на їх вклад у національне відродження, визвольну боротьбу українців, особливо, у створення першої в XX ст. української держави. Інакше на початковому етапі відродження української історіографії, у якому ми все ще перебуваємо, не могло бути. Після довгих десятиліть цілеспрямованої фальсифікації історії України, яка проводилася радянською ідеологічною машиною, ми ще довго будемо по крупинках збирати факти про наше минуле, очищати їх від антинаукових інтерпретацій, прагнучи побудувати на їх основі сучасні історіографічні концепції. І ще довго нашу увагу будуть привертати яскраві особистості, їх погляди і вчинки. А також трагізм того покоління: – адже воно опинилося у таборі переможених. Переможеною виявилася разом з цим поколінням і вся Україна – зазнавши величезних людських і матеріальних втрат, вона, врешті-решт, втратила і державну незалежність. У той же час сусіди України по Східній і Центральній Європі – поляки, чехи і словаки, фіни, литовці, латиші, естонці – зуміли зберегти свою державність і ствердити національну ідентичність.

Після поразки наступив час осмислення, час пошуків помилок. Спочатку переможені, а потім і їх нащадки задавалися питанням: чому так

трапилося. Може, українці тоді взагалі не мали шансів на перемогу? Наскільки адекватні історичній ситуації були дії національної еліти? Подібні питання постають завжди, коли історик аналізує місце і роль того чи іншого українського політичного діяча в передреволюційних і революційних подіях. У центрі уваги вони виявляються, коли мова заходить про аналіз життєвого шляху Миколи Міхновського – героя нашої статті.

Політичної біографії Миколи Міхновського ще не створено, хоча перші спроби описати його життєвий шлях були здійснені невдовзі після смерті у 1924 р.і продовжуються до сьогоднішнього дня. Всього у списку статей і брошур про Міхновському, складеному у 2003 р. налічується 55 статей і брошур, 6 з яких написані автором цієї статті одноособово, або у співавторстві[1] .

Перші статті і брошури були опубліковані за кордоном й належали його однодумцям, що опинилися в еміграції. Вони були адресовані, головним чином, емігрантському середовищу, в якому йшла гостра політична боротьба. У цих порівняно невеликих, популярних роботах головна увага приділялась аналізу теоретико-ідеологічної спадщини Міхновського, якого оцінювали як "батька українських самостійників", що був реальною альтернативою політичному курсу автономістів-федералістів. У середовищі прихильників Міхновського курс федералістів оцінювався як згубний, такий, що, зрештою, привів до поразки Української революції. Одним з найголовніших недоліків цих робіт було те, що вони були слабо документовані. Обставини життя Міхновського в них висвітлені надзвичайно скупо, хоча ці публікації переповнені цитатами з його творів, зокрема, з брошури "Самостійна Україна". Автори знали Міхновського особисто, або користувалися матеріалами з розповідей сучасників про нього.

Сучасні вітчизняні історики мають значно кращі умови для дослідження біографії Миколи Міхновського. У їх розпорядженні – архівосховища, рукописні фонди, бібліотеки. Та, скористатися усім цим належним чином ними вони ще не зуміли, хоча за останнє десятиліття і написали декілька статей, у яких, враховуючи історичний досвід XX ст., робиться спроба визначити місце і роль Міхновського в українському визвольному русі. Але, як і їх коллеги з української діаспори, вітчизняні історики істотно не вийшли за рамки коментування написаних Міхновським текстів і спроб знайти місце його ідей в соціально-політичному контексті XX ст.

Прийшов час для створення узагальнюючої праці, яка б, по можливості, в комплексі розкрила його життєвий і творчий шлях. Без вирішення цього завдання загальна картина історичного процесу в Україні наприкінці XIX – в першій чверті XX ст. залишиться неповною, до певної міри однобокою.

В рамках невеликої статті це зробити неможливо. Обмежимося спробою розставити акценти лише на деяких з тих оцінок і поглядів Міхновського, які не втратили своєї актуальності й сьогодні і які різко суперечили поширеним в середовищі тодішнього українського політикуму оцінкам і концепціям.

Взагалі, погляди Миколи Міхновського багатьма його сучасниками сприймалися як несподівані і парадоксальні. Несподіванками і парадоксами було переповнене все його життя. Сама його поява в громадсько-політичному житті України була сприйнята як алогізм. Йшла перша половина 90-х років. Національне життя на Наддніпрянщині обмежувалося в цілому лояльним владі українофільством, було досить спокійним і навіть консервативним. Політичної діяльності українофіли уникали і боялися. Міхновський був одним з тих, хто вніс сум'яття в цей по-своєму комфортний, добре влаштований світ етнографічного народолюбства і почав нещадно руйнувати його. Він перший кинув українському освіченому суспільству гіркі звинувачення в пристосуванстві, відсутності політичної волі, державницьких прагнень, національного патріотизму, зрештою, здорового, констуктивного націоналізму. Міхновський перший на Наддніпрянській Україні закликав своїх сучасників до боротьби за самостійність України і обгрунтував необхідність, історичну обумовленість цієї боротьби.

Тепер вже загальновідомо, що запропонована Міхновським перспектива – повна незалежність України – досить довго не сприймався більшістю української політичної еліти. Вже цим Міхновський різко відрізнявся від переважної більшості діячів українського руху, які обмежувалися вимогами автономії. Українська еліта не пішла за ним. Це визначило місце Міхновського у тодішньому українському суспільстві. Прижиттєве коло однодумців і друзів Міхновського не було дуже широким. У плеяді діячів українського визвольного руху його постать стояла осібно. За свого життя він не мав широкого суспільного визнання, особистого тріумфу, який випадав на долю інших.

У той же час відгуки про нього залишили багато сучасників, причому, спектр оцінок, які давалися Міхновському, був надзвичайно широкий – від вкрай негативних до екзальтовано-апологетичних. Однак, в усіх цих випадках перед читачем поставала не жива людина з її шуканнями, пристрастями, досягненнями і помилками, а символ, а інколи – суха, заформалізована схема. Напевне, іншого не могло і бути – адже усі ці оцінки давалися політиками – опонентами і противниками Міхновського, від яких годі було чекати об'єктивності і неупередженості.

Основу критичного підходу до Миколи Міхновського було закладено ще його сучасниками, активними учасниками українського національного

руху. Причому, як правило, вони підходили до Міхновського з найвищими стандартами і часто вимагали від нього більше, ніж від себе. Якщо навіть і говорилося про якийсь позитивний вплив Міхновського на розвиток українського руху, то тут же зауважувалося, що цей вплив нівелірувався, знецінювався негативними рисами його характеру. Мабуть, іншого від своїх опонентів Міхновський не міг і чекати. Така доля людей, що занадто радикально виділяються своїми поглядами. Суспільство часто сприймає їх погляди як виклик і ставиться до них насторожено, вважаючи, що ці особи безпідставно протиставляють себе більшості. Особливо, коли це відбувається у такій специфічній сфері людського життя як політико-ідеологічна.

Міхновський не боявся протистояти політичній більшості і часто йшов на це, як нам здається, цілком свідомо. Ця обставина робила його дуже вразливим для критики, хоча аргументи Міхновського часто були беззаперечними. В дискусіях з Міхновським у опонентів часто не вистачало доказів, аргументів і вони переходили на другорядне, випадкове, особисте. Взагалі, на оцінках Міхновського лежить щільний пласт політичних нашарувань, через що його реальний образ виглядає нечітким, розмитим, спотвореним.

На сприйняття Міхновського його сучасниками і нинішнім суспільством особливо впливає також той факт, що його опонентами і жорсткими критиками були видатні діячі українського визвольного руху, у т.ч. М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, Д.Антонович, Б.Мартос, Є.Чикаленко, С.Єфремов та ін. До їх точки зору в українському суспільстві прислуховувалися за життя Миколи Міхновського, їх оцінки уважно вивчають і тепер.

Наведемо для прикладу деякі оцінки особи Міхновського, які дав 1924 року в своїх "Споминах" М.Грушевський. Так, згадуючи про свою першу зустріч з Міхновським у Львові у другій половині 90-х рр., він охарактеризував його як людину "зі здібностями і ще більшими амбіціями, з сильним нахилом до демагогії". У іншому місці він писав про Міхновського, як про людину, що її "нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці… насторожувала до нього українське оточення і звичайно викликала контрманеври його заходам". А описуючи початок Української революції, Грушевський у своїх спогадах, написаних на початку 20-х рр., зазначав, що "ліве крило Центральної Ради непокоїла доволі рухлива, а головно криклива організаційна робота, кажучи по теперішньому, фашистського напрямку… Провідником і одинокою пружиною сього руху був Микола Іванович Міхновський"[2]. Подібні оцінки зустрічаємо у текстах інших відомих діячів українського визвольного руху.

Багато сучасників Міхновського (а слідом за ними і деякі нинішні дослідники), зачарованих магією особистості Михайла Грушевського та його соратників по діяльності на ниві українського державотворення, сприймали і продовжують сприймати такі оцінки діяльності Міхновського як беззаперечну істину. Однак, підстав для такої сліпої віри немає. До оцінок лідерів українського державотворення своїх політичних опонентів слід ставитися так само критично, як і до оцінок інших мемуаристів. Для історика, який прагне об'єктивності, це очевидно. В оцінках Міхновського Михайлом Грушевським простежується цілком певний політичний інтерес та ідеологічна заангажованість. Такий стереотип щодо Міхновського у свідомості Грушевського утвердився внаслідок глибоких ідейних розходжень між самостійниками, ідеологом яких був Міхновський, і автономістами-федералістами, до яких належав Грушевський. До цього слід зазначити, що "Спомини" були написані в першій половині 20-х років, коли Грушевський повернувся з еміграції на Радянську Україну і змушений йти на компроміс з більшовизмом. Критикою послідовних противників більшовизму він, до певної міри, намагався зняти з себе підозру за своє минуле і завоювати прихильність офіційної влади.

Існувало й певне інтелектуальне середовище, яке створювало умови для несприйняття багатьма відомими діячами українського визвольного руху Миколи Міхновського, його самостійницького оточення і світоглядних позицій. Життя і творча діяльність Міхновського припали на період, коли в суспільно-політичній думці України панувала народницька ідеологія, в основі якої був філософський позитивізм. Українська нація сприймалася як безкласова (без власних поміщиків і капіталістів), і у цій її особливості вбачалася величезна перевага над іншими націями. Адже ця обставина наближала соціалістичне майбутнє України, в яке народники свято вірили. Вони були впевнені також і в тому, що відносини між націями оновленої, демократичної Російської держави (як, до речі, і усіма іншими європейськими націями) будуть будуватися на федеративних засадах. Існувало тверде переконання, що федералізація – магістральна тенденція розвитку людства на найближчу і віддалену історичну перспективу. Вона позбавить людство від кривавих конфліктів і створить демократичний і гармонічний світовий порядок, у якому буде панувати мир і злагода. Ті з політиків, які не вірили в таку перспективу, вважалися реакціонерами, ретроградами, чи просто недалекими людьми. Умов для незалежності прихильники федералістичної перебудови Європи не бачили, а заклики до самостійності відкидали як реакційні.

Погляди Міхновського різко контрастували з цією ідилічною, але цілком утопічною перспективою, у полоні якої перебувала тодішня українська

національна еліта. Міхновський не обіцяв своїм сучасникам миру і благополуччя, а говорив про еру національно-визвольних воєн і революцій, перед якими стоїть людство, у тому числі український народ, і які змінять політичну карту Європи. На зорі XX століття в "Самостійній Україні" Міхновський сказав пророчі слова: "Конець XIX віку визначився явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Сі явища свідчать за те, що що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої "боротьбою націй", вже почався і закінчення наближається. Ці явища – це збройні повстання знедолених націй проти націй-гнобителів. ... Коли ще поглянути на тую більше чи менше гостру боротьбу ... яку проводять грабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, який антагонізм існує поміж німцями і й французами, англічанами й росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації, то стане зовсім очевидним, що всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від дійсного та справедливого розв'язання. Проте шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний (правильний. – Ф.Т.) показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій-би формі політичного верховенства воно не виявилося ..."[3]. Цей надзвичайної проникливості і точності прогноз справдився. Достатньо порівняти політичну карту світу станом на початок XX і станом на початок XXI століть, щоб переконатися у цьому і впевнитися, наскільки далекі від реалій життя були опоненти Міхновського і як правильно оцінював ці перспективи він.

Але довго Міхновський залишався з своїми прогнозами наодинці. У цьому відношенні він не був "дитям свого часу". Здається, що він взагалі жив у іншому, ніж його сучасники, часовому вимірі. Тодішнє українське суспільство не готове було визнати природність і органічність інших поглядів. Носії цих поглядів були приречені на місце маргіналів українського політикуму. Тодішні лідери українського руху відмовляли їм навіть у праві на існування, на дискусію з ними, хоча вони, без сумніву, мали це право, що підтвердили наступні десятиліття. Адже з іменем Міхновського та його соратників пов'язаний цілий суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні початку XX ст. – самостійницький рух. Як відомо, у кінцевому рахунку, цей рух переміг. Після проголошення у січні 1918 р. незалежності Української Народної Республіки члени усіх українських національних партій, що раніше сповідували федералізм – хто з тактичних міркувань, тимчасово, поки не відновляться умови для федерації, а хто принципово, назавжди – стали самостійниками.

В цій ситуації раптом піднялася до небувалих розмірів постать М.Міхновського, "батька" самостійників Наддніпрянщини. За оцінками багатьох

спеціалістів – діячів такого масштабу, як Міхновський, в історії України останнього десятиліття XIX ст. – першої чверті XX ст. було небагато, а їх вплив на громадсько-політичні процеси в суспільстві важко переоцінити. Перебуваючи в інертному і навіть ворожому середовищі ("чужі серед своїх"), вони формували навколо себе нову реальність, нове соціально-політичне середовище, де самостійницькі ідеї були не лише зрозумілі, але й сприймалися як цілком природні і вкрай необхідні. Своїм життям і діяльністю вони торували політичні шляхи для цілої нації. Мало сказати, що це було нелегко і вимагало від них особистої мужності. А налізуючи феномен того, що називається "цивільною відвагою", Олена Теліга у статті "Партачі життя" називає Миколу Міхновського поряд з Оленою Пчілкою та Лесею Українкою взірцями такої відваги. "Але майже кожен їх найдрібніший вчинок, – зазначає Теліга, – відразу ж викликав настороженість або й бурю ворожнечі, не лише з боку партачів життя, а і з боку діяльних та лагідних земляків"[4]. В тодішньому середовищі це були "білі круки" – люди, яких та ж О.Теліга відносила до "когорти лицарів абсурду". Але вони вперто йшли "проти течії". Їм рідко вдавалося переживали радість перемоги. Таке їх життя не створювало умов для душевного комфорту, спричиняло особисті драми. Але, разом з тим, це була трагедія українського визвольного руху, трагедія мільйонів. Однак, в історичній перспективі саме їх ідеям належало майбутнє. Інші люди, в інших обставинах згадали, що у свій час говорив Міхновський і його однодумці, підняли їх прапор і повторили їх слова, часто видаючи за власні.

Сьогодні ситуація змінилася. Оглянувши наше минуле на тлі світового досвіду XX століття, ми приходимо до принципового визнання "нормальності" української нації, європейського за характером її історичного шляху. Якщо це справді так, то ми повинні визнати і право на існування в її інтелектуальному середовищі того, що М.Бахтін називає "численними свідомостями з їхніми світами". Розглядаючи світоглядні позиції Міхновського під цим кутом зору, Марія Кармазіна цілком слушно називає серед цих свідомостей і лібералізм, і соціалізм, і консерватизм, і націоналізм: "Сприймаючи їх рівноправними і не віддаючи жодному з вказаних напрямків переваги (тобто, сприймаючи поза ідеологічними уподобаннями чи упередженнями), ми оцінюємо кожну з них, керуючись тим, яким є її внесок в інтелектуальну скарбницю народу, в розвиток української нації в системі європейських націй як державних, так і – винесемо окремим рядком – недержавних?"[5].

Незважаючи на жорсткі оцінки і несприйняття, навіть противники і опоненти Міхновського сходяться на тому, що це постать непересічна, постать знакова. Всупереч несприятливим обставинам, він вперто йшов

обраним шляхом. Визнання Міхновського наступило після смерті, коли ореол слави навколо його опонентів став розвіюватися. У сучасній українській історичній літературі, українській політології і конституційному праві України прізвище Міхновського згадується досить часто. Жодне дослідження громадянської історії України кінця XIX – першої чверті XX ст., опубліковане в умовах незалежності (а за кордоном з 20-х рр.), не обійшлося без оцінки вкладу Миколи Міхновського в українську політичну думку і національно-визвольний рух. Про діячів такого рівня українське суспільство прагне знати якомога більше.

Його долю важко назвати щасливою. Міхновському повезло одному: він написав майже усе головне, що хотів написати, хоча вся його публіцистика, політологічні статті і програмні документи зайняли б об'єм невеликої книги. А склали вони цілу епоху в історії української суспільно-політичної думки.

Міхновський говорив і робив те, що в українському соціо-культурному і політичному середовищі не подобалося. Майже усе своє життя він був приречений йти "проти течії". Робив це гаряче, безкомпромісно, настійно. Відрізнявся непоступливим, впертим характером. Здобув стійку репутацію складної людини, з якою опонентам було важко спілкуватися. Багато разів був розкритикований, осміяний, відторгнутий. Надзвичайна цілісність його натури звужувала коло друзів: близькими ставали лише ті, хто поділяв його політичні погляди.

Багатьом, занадто багатьом його сучасникам здавалося, що це людина з далекого минулого, що вона випадково попала в XX століття і безслідно щезне. "Голос М.Міхновського ("Самостійна Україна") прозвучав справді, *гласом вопіющаго в пустині"*[6], – писав у 1958 р. Е.Маланюк. І ось пройшло 80 років після його трагічної смерті. Настав момент переосмислення, момент істини.

Устремління політичних діячів і мислителів минулого прийнято звіряти з магістральною лінією історичного розвитку. Схильність до ідеальних проектів і політичних утопій не відноситься до чеснот політиків. Політик зобов'язаний шукати реальні шляхи, реальні лінії життя.Ці лінії губляться у глибині віків, проходять через сучасність, спрямовуючись у майбутнє. Саме вони точно визначають вектор історичного розвитку. Але політиків – живих людей, обтяжених традиціями і пережитками минулого, симпатіями і антипатіями – круговерть подій і пристрастей часто заносить далеко від головного русла історії. Їм буває важко утриматися у цьому фарватері, узгодити свої дії з логікою історичного процесу. Та саме ця міра узгодженості є одним з найточніших способів визначити справжню, а не декларативну, плакатну роль політичного мислителя, чи державного діяча. Дуже

часто заповзятливі біографи, щоб якось захистити своїх героїв від суворого суду історії, використорують рятівну формулу: "людина (син) свого часу". Майже всі видатні сучасники М.Міхновського, активні діячі українського національно-визвольного руху кінця XIX – першої чверті XX ст., потребують такого захисту. Микола Міхновський до них не належить. Він менше всього потребує захисту сучасників. Його неможливо назвати "сином свого часу". Зі "своїм часом" він взагалі був не у злагоді. Він належав до тієї нечисленної категорії політичних діячів, які живуть у двох часових вимірах: серед сучасників і серед нащадків. Такі люди, як правило рідко бувають вправними політиками. Їм важко враховувати життєві реалії, вантаж традицій, інерцію мислення людей. Їм важко йти на компроміси, "наступати на горло" власній пісні, без чого реальна політика неможлива. Але попри все, М.Міхновський і для своїх сучасників зробив дуже багато. Він ніколи не був "кабінетним" діячем, які, як правило, діють за лаштунками подій. Його участь у суспільно-політичному житті України була надзвичайно активною. Він започаткував на Наддніпрянщині суспільно-політичну традицію, яка вже ніколи не нереривалася – традицію модерного українського самостійництва і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу незалежності конкретними справами.

За свого життя Міхновський був приречений на невдачі. Така невблаганна доля тих, хто випереджає час. Така доля пророків. Не зробила вона винятку і для Міхновського. Майже усі його конкретні починання оберталися невдачами. Але це невдачі особливого гатунку. Вони піднімали на вищий рівень національних вимог українського народу, вони демонстрували його європейський характер. Ці вимоги з розряду тих, що у майбутньому обертаються тріумфом. Вони закарбовуються у пам'яті нащадків, виховують послідовників, які прагнуть йти далі. Без провалів і поразок самостійників першої чверті XX ст. не було б державної незалежності України кінця цього століття.

Політичні противники і опоненти приписували Міхновському серйозні помилки, серед яких головною називали схильність до націонал-шовінізму, людиноненависницької ідеології найреакційніших сил. Говорили, що всі його думки і починання суперечать європейським стандартам XX століття. Один з цих стандартів – приорітет прав особи перед правами націй. Але він аргументовано відкидав ці звинувачення. Особливість Міхновського полягала у тому, що він взагалі не орієнтувався на зовнішні, умоглядні стандарти, особливо ті, що склалися у відносно благополучних умовах Західної Європи, народи якої сотні років розвивалися в умовах державної незалежності і давно пережили період національних революцій. У нього був один орієнтир: знедолена Україна, її зрабований народ, його по-

ставлене під сумнів майбутнє. Він був впевнений, що в умовах, подібних до тих, в яких опинилася Україна, мова повинна була йти не про верховенство прав людини над правами нації. Адже поняття "народ", "нація" – не гола абстракція. Народ – сукупність особистостей. Існування народу – неодмінна умова розвитку особистості. Якщо зникає народ, то питання про права особи набуває зовсім іншого сенсу.

На світогляді і діяльності М.Міхновського ця загроза існуванню українського народу відбивалася особливо глибоко, викликаючи у нерідко надзвичайно гострі реакції, які багатьом сучасникам здавалися неадекватними. На ці випадки особливо часто звертали увагу критики і політичні противники, детально їх описуючи. Складається враження, що до Міхновського вони ставилися прискіпливіше, ніж до себе.. Але відкинемо все випадкове, необов'язкове, другорядне, дрібне. Майже століття дистанція дозволяє зробити це. Згадаємо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо поглядом його постать тлі XX століття, а не одного, з довільно вибраних, вузьких періодів. Микола Міхновський з розряду тих діячів, що вимагають саме такого, широкомасштабного підходу. Якщо ми зробимо це неупереджено, то мусимо визнати: те, до чого прагнув Микола Міхновський – незалежної України, модерного соціально-економічного ладу, всебічного розвитку українського народу в сім'ї європейських народів, розквіту його мови, національної культури – усі ці його прагнення відповідають найглибиннішим тенденціям історичного розвитку.

Примітки

1. Див.: *Турченко Ф.Г.* Бібліографія праць про Миколу Міхновського // Молода нація. – 2003. – № 2. – С.246-248.

2. *Грушевський М.* Спогади // Київ. – 1989. – № 9. – С.109, 88.

3. *Міхновський М.* Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т.1. – С.61-62.

4. *Теліга О.* Партачі життя (До проблеми цивільної відваги) // Прапори духа. Життя творчість Олени Теліги. – Б.м., 1947. – С.93.

5. *Кармазіна М.* Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. – 1998. – № 6. – С.43–44.

6. *Маланюк Е.* Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т.II. – С.368.